

УДК 330.101.54

Віталій РЕЙКІН

НЕФОРМАЛЬНА ТА ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: КАТЕГОРІАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ

***Резюме.** Охарактеризовано ознаки неформальної та тіньової економіки. Проаналізовано використання різних термінів при типологізації цих категорій. Встановлено принципові відмінності між неформальною та тіньовою економікою.*

***Ключові слова:** тіньова економіка, неформальна економіка, неформальний сектор, інституціональний підхід, типологізація.*

Vitalii REIKIN

INFORMAL AND SHADOW ECONOMY: CATEGORICAL DIFFERENCES

***Summary.** The informal economy is referred to economic relations unregulated by the government which are formed in the process of production, distribution, exchange and consumption between economic entities implemented in various forms and scales which are not reflected in official statements and formal contracts. Its important components are the economy of households and reciprocal relations. According to the institutional approach major criterion characteristics of the informal economy typologizing are the legal, tax, accounting and polycriterion ones. The use of the “informal economy” and “informal sector” terms as identical and synonymous ones is a common mistake in scientific publications.*

The shadow economy is treated as a complex system phenomenon that is not controlled and (or) not regulated by law and contractual relations, represented by social and economic activities of economic entities which transactions are hidden from taxation and (or) are not recorded by statistics. According to Institutional (through) approach the shadow economy is a set of institutional relationships that are typical for any segment of the economy.

After analyzing the various definitions of the “informal economy” and “shadow economy” categories we may conclude that they only overlap. The principal difference between them is as follows: “informal economy” is not shaped only by the market activity and does not include criminal segment (which corresponds to internationally accepted practice); in turn, the economy of households and family exchanges (“reciprocal” relationship) is not a part of the shadow economy as it is not subject to official formalization.

***Key words:** shadow economy, informal economy, informal sector, institutional approach, typologizing.*

Постановка проблеми. Проблема «тінізації» є об'єктом наукових інтересів не тільки економіки, а й інших суміжних сфер: психології, соціології, правознавства, політології та філософії. До того ж, фахівці цих галузей по-різному ідентифікують сутність тіньової економіки та застосовують неоднакову термінологію. Це істотно ускладнює можливість зведення різноманітних концептуальних підходів у єдину понятійну систему. Ця проблема становить великий науковий інтерес і, незважаючи на ряд присвячених їй публікацій, поки загальноприйнятого вирішення не отримала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний час феномен тіньової економіки є однією з центральних тем досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них слід виділити праці С. Барсукової, П. Гутмана, В. Ісправнікова, І. Клямкіна, Ю. Латова, В. Радаєва, Э. де Сото, В. Танзі, Л. Тимофєєва, Е. Фейга, Ф. Шнайдера, З. Варналія, І. Мазур, О. Турчинова, М. Флейчук, В. Засанського, В. Предборського, С. Коваленко та ін.

За змістом досліджуваного явища ряд науковців (С. Коваленко, Ю. Латов, І. Мазур, М. Флейчук) класифікують неформальну економіку як частину тіньової [1; 3; 5; 10]. Використовується також протилежний методичний прийом (С. Барсукова та В. Радаєв), коли тіньову економіку розглядають як складову неформальної [2; 8].

Метою статті є встановлення спільних та відмінних ознак між категоріями «неформальна економіка» та «тіньова економіка».

Виклад основного матеріалу. Явище неформальності відкрив англійський соціолог К. Харт у сфері зайнятості, одночасно увівши в науковий обіг термін «неформальний сектор», який на початковій стадії вважався синонімом категорії «неформальна економіка» [11]. Розвиваючи ідеї Харта, вчені намагалися виділити визначальні критерії неформального сектора. У міру зростання кількості досліджень, на міждисциплінарному рівні збільшувався перелік запропонованих ознак: ринкові умови, система національного обліку, територія поширення неформального сектора, систематичність діяльності та ін. Якщо на початковому

етапі дослідження поняття неформального сектора обмежувалося переважно зоною країн, що розвиваються, то подальший розвиток цієї концепції сприяв її поширенню на інші території та види соціально-економічної діяльності. Неформальні аспекти вивчалися у контексті корупції, фінансових трансакцій, оподаткування, процесів глобалізації та іншої проблематики. У результаті це поняття із периферійної складової еволюціонувало у набагато складнішу категорію неформальної економіки як важливого (а інколи і базового) компонента суспільства багатьох країн.

Важливим компонентом неформальної економіки є позаринкова соціальна економіка, що включає економіку домогосподарств (*domestic economy*) та реципрокні відносини (міжсімейний обмін). Паралельно до існування товарного обігу та централізованого перерозподілу (редистрибуція) вперше К. Поланьї була виділена така форма економічної інтеграції суспільства, як реципрокція – симетричний взаємний обмін натуральною продукцією між домогосподарствами [6, с. 68]. Реципрокні відносини базуються, насамперед, на соціальних мотивах (взаємодопомозі, солідарності, довірі, дотриманні традицій), здійснюються фрагментарно на непостійній основі та без використання грошей як засобу платежу. Прикладом такої специфічної діяльності можуть бути приватні перевезення, індивідуальне будівництво та ремонти, садівництво, а також інші елементи ведення натурального господарства. Основна мета економіки домогосподарств – ефективний розподіл часу за рахунок самозабезпечення та виведення окремих аспектів споживання від залежності ринкової пропозиції товарів і послуг.

Хоча економіка домогосподарств та реципрокні відносини не суперечать у явній формі ринковій системі, проте вони мають інше походження – соціальне. Діяльність суб'єктів у секторі позаринкової соціальної економіки не підлягає формалізації за жодним із основних критеріїв: не суперечить чинному законодавству, не передбачає ведення обліку і звітності та перебуває поза сферою оподаткування.

Інституціональний підхід передбачає характеристику правил гри, які є наскрізними для всієї економіки. Сутність неформальності С. Барсукова тлумачить «не як тип господарювання, локалізований за певним принципом, а як характер економічних відносин, не обмежений певним ареалом і принципово можливий та необхідний у будь-якому інституційному середовищі» [2, с. 25]. Таке тлумачення значно розширює початковий ступінь локалізації, властивий неформальному сектору. Подібної позиції дотримується І. Мазур: «Під неформальною економікою ми розуміємо нерегламентовані з боку держави економічні відносини, які складаються у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання між суб'єктами економічної діяльності, що здійснюються в різних формах і масштабах, не відображених в офіційній звітності і формальних контрактах» [4, с. 69]. Тому неправомірно звужувати трактування неформальної економіки, ідентифікуючи її лише із діяльністю домашніх господарств [10, с. 211].

Область неформального виділяють не за протиставленням до формальних вимог державних інститутів, а за використанням неформальних регуляторів соціально-економічної діяльності. Запропонований підхід, значно розширює об'єкт неформальної економіки за рахунок дослідження інтегрованих відносин між суб'єктами з різним офіційним статусом. У цьому випадку очевидним є лише часткове співпадання із поняттям «неформальний сектор». Розуміння неформальної економіки являє собою складне явище поліаспектного змісту: як соціально-економічні відносини, як особлива форма господарювання та як прихований механізм коригування формальних інститутів. Навіть К. Харт, який сформулював концепцію неформальності, що початково охоплювала тільки нерегульовану самозайнятність («неформальний сектор»), згодом визнав еволюційність свого поняття [14, с. 27]. Вільне використання термінів «неформальна економіка» та «неформальний сектор» як тотожних і синонімічних – досить поширена помилка у наукових публікаціях [3; 9], оскільки фактично відбувається підміна понять.

Е. Фейг, як прихильник інституціонального підходу, використовував термін «нерегулярна економіка» (*irregular economy*) [12], який згодом замінив на більш загальну категорію «підпільна економіка» (*underground economy*) – всі види тіньової діяльності, у т.ч. у сегменті кримінальної та формальної економіки. Залежно від того, які саме інституційні

правила та процедури ігноруються суб'єктом економічної діяльності, Е. Фейг розробив власну типологізацію із чотирьох складових:

– за правовим критерієм: нелегальна економіка (illegal economy) – діяльність щодо виробництва і розподілу законодавчо заборонених товарів та послуг;

– за податковим критерієм: незадекларована економіка (unreported economy) – діяльність, яка «передбачає обхід або ухилення від встановлених податкових правил» [13, с. 991];

– за критерієм обліку: незареєстрована економіка (unrecorded economy) – діяльність, що не відповідає вимогам звітності державних статистичних органів;

– за полікритеріальними ознаками: неформальна економіка (informal economy) – господарська діяльність, спрямована на уникнення витрат щодо дотримання законності та адміністративних правил з приводу регулювання «відносин власності, комерційного ліцензування, трудових контрактів, цивільних правопорушень, фінансового кредитування і систем соціального забезпечення» [13, с. 992].

Варто зазначити, що виділені форми підпільної економіки мають певний спільний сектор. Наприклад, неформальна економіка одночасно може бути і незадекларованою, і незареєстрованою. У цьому випадку дефініція неформальної економіки, запропонована С. Барсуковою, узгоджується із інституціональним підходом Е. Фейга.

Необхідно констатувати відсутність єдиних, чітких та точних методологічних критеріїв щодо універсализації термінології, внаслідок чого виникає суттєва нестійкість у застосуванні понятійного апарату науковцями. Як слушно зауважив Дж. Томас, «стійкість терміна «неформальний сектор» межує з розпливчастістю його змісту і суперечливістю концептуалізації, тоді як тіньову економіку змістовно визначають більш-менш подібно, а називають по-різному» [15, с. 334]. Виходячи з цих міркувань, доцільно зупинитися на загальній, об'єднуючій категорії – «тіньова економіка». Необхідно відмовитися від намагань цілковитого всеохоплення, ексклюзивної точності при формулюванні цієї категорії і зосередитися лише на фіксації найсуттєвіших її ознак. Одночасно використання іншого понятійного апарату може бути доречним лише при удосконаленні типологізації тіньової економіки як окремих найменувань її компонентів.

Не претендуючи на універсальність, яка априорі є неможливою, запропонуємо власне визначення категорії «тіньова економіка», що базується на удосконаленні та синтезі дефініцій інших авторів і охоплює три найістотніших критерії: правовий, статистичний та податковий. Тіньова економіка – складне системне явище, що не контролюється і (або) не регулюється законодавством та договірними відносинами, представлене соціально-економічною діяльністю суб'єктів господарювання, трансакції яких приховуються від оподаткування та (або) не обліковуються статистикою.

Утотожнювати наукові категорії «тіньова економіка» та «неформальна економіка» – концептуальна помилка, якої припускаються окремі автори [7, с. 31]. На рис. 1 схематично подано термінологічні відмінності, де пропонується принципова відмова від встановлення більш загальної серед двох інтегрованих категорій.

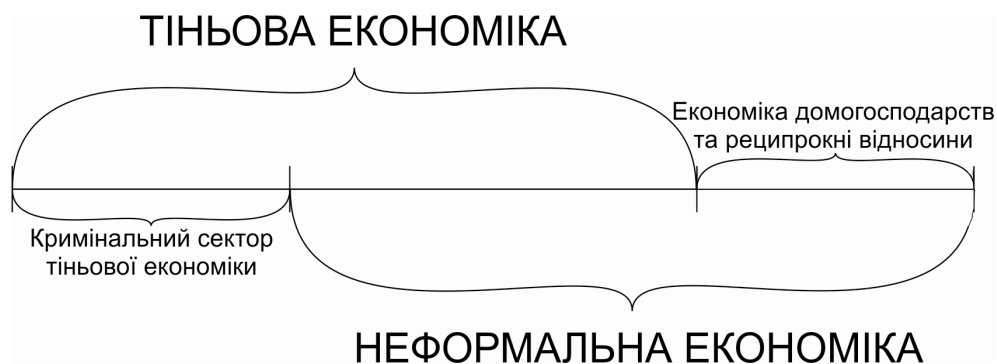


Рисунок 1. Співвідношення між категоріями «тіньова економіка» – «неформальна економіка»

Figure 1. Relationship between the “shadow economy” and “informal economy” categories

Інституціональний (наскрізний) підхід розглядає тіньову економіку як сукупність інституційних відносин, що характерні будь-яким сегментам економіки. До його переваг підходу належить прикладне спрямування та відслідковування складного комплексу взаємозв'язків і взаємозалежностей між різними формами господарювання. У реальній практиці неможливо провести ізоляційну межу між антагоністичними сегментами офіційної та тіньової економіки, однак такий аналітичний розподіл – усталена наукова традиція.

Висновки. Проаналізувавши різноманітні дефініції категорій «неформальна економіка» та «тіньова економіка», доходимо висновку, що вони співпадають лише частково. Принципова відмінність між ними полягає у такому: «неформальна економіка» не зводиться виключно до ринкової діяльності та не включає кримінальний сегмент (що відповідає загальноприйнятій міжнародній практиці); у свою чергу, економіка домогосподарств та міжсімейних обмінів («реципрокні» відносини) не є складовою тіньової економіки, оскільки не підлягає офіційній формалізації.

Conclusions. After analyzing the various definitions of the “informal economy” and “shadow economy” categories we may conclude that they only overlap. The principal difference between them is as follows: “informal economy” is not shaped only by the market activity and does not include criminal segment (which corresponds to internationally accepted practice); in turn, the economy of households and family exchanges (“reciprocal” relationship) is not a part of the shadow economy as it is not subject to official formalization.

Використана література

1. Базилук, А.В. Тіньова економіка в Україні: монографія [Текст] / А.В. Базилук, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
2. Барсукова, С.Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ: монография [Текст] / С.Ю. Барсукова. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. – 448 с.
3. Латов, Ю.В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики: монография [Текст] / Ю.В. Латов. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 284 с.
4. Мазур, І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія [Текст] / І.І. Мазур. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2006. – 239 с.
5. Мазур, І.І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України [Текст] / І.І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 76 – 83.
6. Поланьї, К. Економіка як інституціонально оформлений процес [Текст] / К. Поланьї; пер. с англ. М.С. Добряковой // Экономическая социология. – 2002. – Том 3. – № 2. – С. 62 – 73.
7. Попов, Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства [Текст] / Ю.Н. Попов, М.Е. Тарасов. – М.: Дело, 2005. – 240 с.
8. Радаев, В.В. Теневая экономика в России. Изменение контуров [Текст] / В.В. Радаев // Pro et contra. – 1999. – Т. 4, № 1. – С. 5 – 24.
9. Турчинов, О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження: монографія [Текст] / О.В. Турчинов. – К.: АртЕк, 1995. – 300 с.
10. Флейчук, М.І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації: монографія [Текст] / М.І. Флейчук. – Львів: Ахілл, 2008. – 660 с.
11. Харт, К. Неформальные доходы и городская занятость в Гане (1973) [Текст] / К. Харт // Неформальная экономика. Россия и мир; под ред. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. – С. 532 – 536.
12. Feige, E. How big is the Irregular Economy? / E. Feige // Challenge, 1979. – Vol. 6. – № 22. – P. 5 – 13.
13. Feige, E. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E. Feige // World Development. – 1990. – Vol. 18. – № 7. – P. 981 – 1002.
14. Hart, K. Bureaucratic form and the informal economy // Linking the formal and informal economy: concepts and policies / В. Guha-Khasnobis, R. Kanbur, E. Ostrom. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 27.
15. Thomas, J. Informal Economic Activity / J. Thomas. – Michigan: The University of Michigan Press, 1992. – P. 334.